

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ МОВИ

Ганна Мартинова

ТВЕРДІСТЬ / М'ЯКІСТЬ ПІДНЕБІННИХ У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ У ПРОЕКЦІЇ НА ЇХНЮ ГЕНЕЗУ

У статті розглянуто парадигматичні структури піднебінних, особливості їхнього функціонування й поширення в середньонаддніпрянських і суміжних з ними говірках, історію розвитку, фіксації за писемними пам'ятками в проекції на генезу середньонаддніпрянського діалекту.

Ключові слова: середньонаддніпрянський діалект, парадигматичні структури піднебінних фонем, лінгвогеографічна характеристика, генеза.

Важливою рисою консонантизму середньонаддніпрянських говірок є м'якість шиплячих приголосних. Це одна з диференційних ознак, яка чітко виділяє середньонаддніпрянський діалект у системі українського діалектного континууму як щодо парадигматичного складу піднебінних фонем, так і щодо їхніх синтагматичних характеристик. До того ж наявність м'яких шиплячих – це одна зі збережених давніх рис діалектів української мови, що виникла ще в праслов'янську добу, тому має важливе значення для дослідження їхньої генези.

Уже в перших дослідженнях, що опиралися на достовірний фактичний матеріал, було звернено увагу на збереження м'якості шиплячих у говірках південно-східного наріччя. Так, К. П. Михальчук, характеризуючи “канівсько-переяславське різноріччя” (за сучасним поділом центральну частину середньонаддніпрянського говору), виділяв м'якість шиплячих серед найбільш специфічних його властивостей – *лошя, лежать, держать, ускочать* [17, с. 482]. За Програмою І. П. Новицького в говірках із Середньої Наддніпрянщини було зафіксовано різні варіанти: *лошя, лежать, держать* (с. Піщана нині Золотоніського р-ну Черкаської обл.), *лошя, лежать, держать, ускочать* (с. Дударі Канівського р-ну Черкаської обл.), *лошя, лежать, держать* (м. Корсунь Черкаської обл.), *лоша, лежать* (м. Біла Церква Київської обл.) [19, с. 580, 581, 582, 584]. У подальшій науковій літературі (праці В. О. Богородицького, О. Дорошкевича, А. П. Могили, П. С. Лисенка, І. О. Варченка, А. К. Безкровного, П. А. Гнедича, В. С. Ващенко) [4, с. 4; 10, с. 113–114; 18, с. 176; 15, с. 52; 5, с. 209–210; 3, с. 132–133; 8, с. IV–X; 6, с. 71–72] дослідники також звертали увагу лише на різну вимову шиплячих (тверду, напівм'яку і м'яку), фіксували слововформи із цими звуками в окремих середньонаддніпрянських говірках [докладніше див. 16, с. 147–150].

Цінною для вивчення реалізації піднебінних фонем у південно-східних говорах української мови є узагальнювальна праця А. М. Залеського, який представив не тільки основні фіксації м'яких шиплячих у матеріалах, зібраних до Атласу української мови (АУМ), а й проаналізував позиції, у яких наявні ці приголосні, причини, що стали підґрунтям їх збереження, парадигматичні структури піднебінних фонем, зумовлені специфікою синтагматичного використання [14, с. 167–168].

Ю. Шевельов, зауваживши, що „географічну дистрибуцію палаталізації середньопіднебінних вивчено недостатньо”, не називав середньонаддніпрянські говірки серед тих, де збережено палаталізацію піднебінних. Дослідник зазначав, що в численних південно-східних говірках ствердіння оминуло лише дві морфологічні категорії: іменники середнього роду із формотворчим суфіксом -ат- у непрямих відмінках (*ведме́ж'а, ло́ш'а, кур'ч'а*) і дієслова в 3 особі множини (*б'ї́ж'ат', кри'ч'ат'*). Поширення названих явищ вчений подав за картою в посібнику Ф. Т. Жилка: „Зона першого з цих архаїзмів сягає від Корсуня-Шевченківського до Білої Церкви на заході та Лубен і Бахмача на сході та від Бахмача й Ніжина на півночі до Черкас на півдні. Форми на кшталт *б'ї́ж'ат'* мають іще більшу зону поширення, яка повністю покриває зону поширення типу *ло́ш'а*, а, крім того, обіймає ще район довкруг Києва, переходить Ворсклу й захоплює степові говірки на півдні, починаючи з Кременчука та Первомайська” [23, с. 702]. Хронологічно ствердіння [ч'], на думку Ю. Шевельова, може відставати порівняно з [ж'], [ш'] [23, 701].

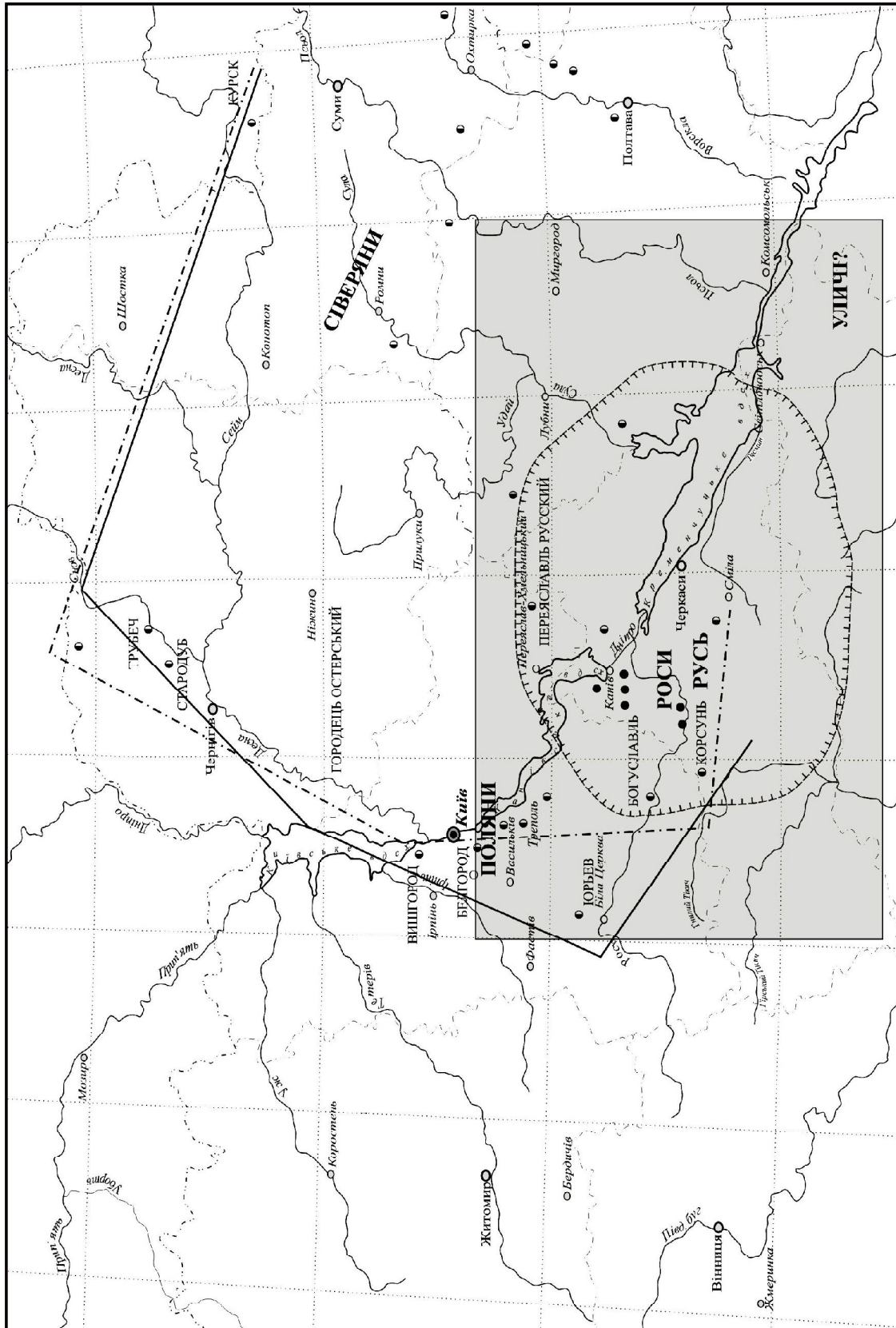
У регіональному дослідженні фонетики й фонології середньонаддніпрянських говірок представлено докладну парадигматичну, синтагматичну й лінгвогеографічну характеристику

протиставлення піднебінних за твердістю / м'якістю, виявлено особливості функціонування й ареальної поведінки виділених мікроструктур піднебінних фонем [докладно див. за: 16, 147–150]. Метою цієї статті є лінгвогеографічна характеристика піднебінних у південно-східному наріччі, з'ясування особливостей їхньої реалізації, внутрішньої історії розвитку, відносної хронології за писемними пам'ятками в проекції на генезу середньонадніпрянського діалекту.

Здебільшого дослідники фіксували в середньонадніпрянських говірках збереження палатальності шиплячих [ж], [ч], [ш] у дієслівних формах 3 ос. мн. теп. ч. типу *б'їж'ат'*, *кри'ч'ат'*, *воруш'ат'* та іменниках *ло'ш'а*, *кур'ч'а*. Незважаючи на те, що цю рису як релевантну ознаку “канівсько-полтавського різноріччя” виділяв ще К. П. Михальчук [17, с. 482], вона не стала об'єктом докладного картографування в АУМ, оскільки в питаннях №№ 436, 437 “Програми” для її виявлення передбачено фіксацію лише репрезентантів фонем /ч/ та /ш/: *клоч'я*, *обличч'я*, *курч'я*, *волоч'ять*, *толоч'ять* чи *клоч'а*, *обличч'а*, *курч'а*, *волоч'ать*, *толоч'ать*; *тещ'а*, *щаст'я* чи *тещ'я*, *щаст'я*; *шап'ка*, *шанув'ати*, *душ'а*, *лош'а*, *миш'а* чи *ш'яп'ка*, *ш'янувати*, *душ'я*, *лош'я*, *миш'я* [21, с. 72–73]. А. М. Залеський справедливо відзначав не зовсім вдалий добір цих прикладів, оскільки вони не дозволяють виявити ареал м'якості шиплячих [ж], [ш], [ч] у 3 ос. мн. дієслів теп. ч., адже звук [ч] зберігає етимологічну м'якість у багатьох південно-східних говорах незалежно від фонетичної позиції [14, с. 152–158]. Свідчення АУМ дають підстави стверджувати, що звук [ч'] поширений у різних позиціях в усіх південно-східних говорах, що репрезентує ізоглоса лексеми *то'лоч'ат'*. Однак м'якість [ч] перед [а] (<*ε) у флективних морфемах і в словах *ч'ума*, *курч'а* утворює більш розріджений ареал східніше р. Сули та межі Чернігівської обл., де водночас чи паралельно з м'якою функціонує й тверда вимова [ч]. За зведеною картою в АУМ, говірки, де функціонує переважно [ч'] ([ш']←[ч']) в усіх позиціях, відмежовує така умовна лінія: північніше Сум – приблизно по р. Сулі до її впадіння в Дніпро – Кременчук – Кіровоград – до впадіння Гнилого й Гірського Тікичів у Південний Буг – західніше Південного Бугу в напрямку на Роздільну – Одеса [2, к. 17]. Однак на цій підставі не можна сказати, що такий же ареал утворює й м'якість [ж], [ш] у словоформах 3 ос. мн. дієслів теп. ч. типу *суш'ат'*, *б'їж'ат'*, *сп'їш'ат'*, *дер'ж'ат'*, як це, мабуть, гіпотетично подано на к. 90 [1, к. 90]. Картографування шиплячого [ш] у лексемі *ло'ш'а* показало її збереження в трьох діалектних ареалах. Перший із них включає майже всі середньонадніпрянські говірки й південну частину східнополіських. Їх окреслює така ізолінія: на Правобережжі південніше Василькова – Біла Церква – по р. Росі – Бране Поле Богуславського р-ну Київської обл. – Сухини Корсунь-Шевченківського р-ну – Сигнаївка Шполянського р-ну – Санжариха Смілянського р-ну – Сагунівка Черкаського р-ну – Васютинці Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. – приблизно по р. Сулі – Березоточа Лубенського р-ну Полтавської обл. – Харківці Лохвицького р-ну – Сокоринці Срібнянського р-ну – Красилівка Бахмацького р-ну – Ніжин – Коломійцівка Носівського р-ну Чернігівської обл. – Середівка Яготинського р-ну – Тернівка Баришівського р-ну – Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл. [1, к. 122]. Епіцентром цього великого компактного ареалу, на думку А. М. Залеського, є говірки поблизу м. Золотоноші Черкаської обл. [14, с. 154]. Другий, менший ареал структури *ло'ш'а* локалізований в основному на території Сумської обл. та в північно-східній частині Гадяцького р-ну Полтавської обл. Третій, найменший ареал варіанта *ло'ш'а*, засвідчено в невеликій групі північної частини слобожанських говірок і суміжних із ними говірок Курської й Белгородської областей Росії, окремими вкрапленнями він сягає до р. Оскол. А. М. Залеський вважав, що розірваність, характер розташування й конфігурації цих трьох ареалів свідчить про те, що це був у минулому суцільний діалектний масив [14, с. 154]. Рекартографування специфічних для середньонадніпрянського діалекту явищ, репрезентованих в АУМ, зокрема й м'якості піднебінних, дозволяє чітко окреслити зони кореляції твердості: м'якості приголосних фонем /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/ перед [а] (<*ε, рідше *а), функціонування звука [ш'] перед [а] (<*ε): *ло'ш'а*, звука [ч'] перед [а] (<*ε): *во'лоч'ат'* [16, к. 35]. Можливо, цей у минулому суцільний діалектний ареал слід пов'язувати з давнім об'єднанням росів і сіверян (V–VI ст.), свідченням чого є подібність знахідок речей цього періоду, зокрема скроневих двоспіральних кілець сіверян і односпіральних жителюк Поросся. Б. А. Рибakov за цією ознакою об'єднав Поросся й Сіверу в один регіон зі східною й західною частинами, які, на думку дослідника, переживали багато спільних явищ [22, 71–82, див. також к. І].

Карта І Середньонаддніпрянська історико-культурна зона
(за археологічними й історичними свідченнями)

- “Руська земля” у вузькому розумінні поняття (за Б. Рибаківим);
 - - - - - “Руська земля” (Київщина і Поросься) за археологічними матеріалами VI–VII ст.
 ● ● найважливіші місця знахідок речей VI–VII ст.
 1 1 1 Середня Наддніпрянщина у вузькому розумінні поняття (за А. Чабаном).

Своєрідність функціонування піднебінних проливає світло й на характер та походження говірок окресленого вище діалектного континууму. Так, А. Залеський спостеріг відмінність щодо реалізації [ч'] у середньонадніпрянських говірках та інших південно-східних, яка полягає в безпаралельності функціонування [ч'] в ареалі м'якшення [ш']: *лош'а*, тоді як за його межами АУМ фіксує функціонування слівформ із м'яким і твердим [ч] паралельно, тобто [ч'] і [ч] є факультативним варіантом однієї глухої афrikативної фонемі /ч/. Дослідник виключає, що в говірках на схід від Сули форми з твердим [ч]: *толочат'*⁽¹⁾, *волочат'*⁽¹⁾ виникли внаслідок впливу літературної мови, оскільки цей процес таким же чином міг охопити й середньонадніпрянські говірки, де цього не відбулося. До того ж ізофона, що розмежовує ареали, з одного боку, *толоч'ат'*, а з іншого, *толоч'ат'*⁽¹⁾ // *толочат'*⁽¹⁾, збігається з ізоглосами інших явищ, невластивих середньонадніпрянським говіркам. На підставі цього та свідчень інших досліджень, учений вказує на відмінність східнополтавських і слобожанських говірок від середньонадніпрянських, яка виявляється передусім у тому, що перші засвідчують наявність у минулому інтенсивних контактів із південно-західними діалектами. У протиставі їм послідовне й безпаралельне функціонування форм типу *толоч'ат'*, *курч'а* в тому ж ареалі середньонадніпрянських говірок, що й *лош'а*, свідчить про те, що саме ці говірки були епіцентром, ядром збереження м'якості шиплячих [14, с. 156].

Матеріали регіонального дослідження підтверджують й уточнюють думку А. Залеського. Ними встановлено типи парадигматичних структур піднебінних фонем, виявлено синтагматичні обмеження на їхнє функціонування, уперше скартенографовано поширення окремих структур та фонемних протиставлень у середньонадніпрянських говірках. Найчіткіше протиставлення твердисть: м'якість шиплячих приголосних представлене в північних і центральних середньонадніпрянських говірках, де його репрезентують три типи мікроструктур: тип А – /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /У/; тип Б – /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /У/; тип Б¹ – /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /У' (У')/ [16, к. 23, 24]. Крім цього, уточнено зону функціонування парадигматичної структури піднебінних /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/ перед [а] (<*е, рідше *а), зокрема в лівобережних середньонадніпрянських говірках. Згідно з АУМ, східною межею цієї структури є умовна лінія східніше р. Сули до впадіння Удаю, потім західніше Сули в напрямку на Конотоп [1, к. 90]. Зібраний нами фактичний матеріал дозволяє виділити в середньонадніпрянських говірках кілька парадигматичних структур піднебінних фонем. Функціонування /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /У/ перед [а] (<*е, рідше *а) на Лівобережжі обмежене ізолінією Чапаєвка Золотоніського р-ну – Богодухівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. – Овсюки, Бесідовщина, Грушківка, Тарасівка Гребінківського р-ну Полтавської обл. За р. Сулою фіксуємо мікроареал цієї структури, обмежений ізолінією Оболонь, Гаївка, Старий Калкаїв Семенівського р-ну – Хильківка Хорольського р-ну – Богданівка, Оболонь Семенівського р-ну Полтавської обл. Східніше засвідчено поширення іншої структури піднебінних /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /У/, що сягає на сході умовної лінії Мусіївка Хорольського р-ну – Богданівка Семенівського р-ну – Настасівка (Крижанівка) Хорольського р-ну – Оріхівка Лубенського р-ну. У кількох говірках західніше р. Сули виявлено мікроструктури /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /У (У')/ (87), /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /У (У')/ (33, 57). На Правобережжі парадигматична структура /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /У/ перед [а] (<*е, рідше *а) поширена на схід від умовної лінії: Дрозди Білоцерківського р-ну – Острів Рокитнянського р-ну – Кирдани Таращанського р-ну – Бране Поле Богуславського р-ну Київської обл. – Вільшана Городищенського р-ну – Княжа Звенигородського р-ну – Матусів Шполянського р-ну – Ротмістрівка, Плескачівка Смілянського р-ну – Білозір'я, Чорнявка, Сагунівка Черкаського р-ну. У кількох говірках центральної зони виявлено парадигматичні структури /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /У/ (54, 78, 82, 115, 119, 120, 153, 199, 204, 248*), /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /У' (У')/ (116, 155а), /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /У/ (117, 162, 206) (к. 24). У східній зоні досліджуваних говірок спостерігаємо нейтралізацію опозицій /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/ за рахунок ДО “м'якість” та /ч/ : /ч'/ за рахунок ДО “твердість”, унаслідок чого виявляється парадигматична структура шиплячих /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /У/. У південній зоні досліджуваного континууму фіксуємо різні парадигматичні структури шиплячих /ж/, /ш/, /ч/, /У/; /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /У/; /ж/, /ш/, /ч(ч')/, /У/; /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /У' (У')/; /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /У/, кілька типів реалізації фонемного протиставлення /ч/ : /ч'/ – /ч/ : /ч'/ → [ч], [ч¹]; /ч/ : /ч'/ → [ч¹(ч)], [ч¹]; /ч/ : /ч'/ → [ч], [ч¹(ч)], що зумовлено їх мішаним і перехідним характером. У західній зоні, що репрезентує перехідні та східноподільські й

* Тут і далі цифрові позначення говірок подано за працею Ганни Мартиної Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика: Монографія / Г. Мартинова. – Черкаси: Тясмин, 2004. – 367 с.

східноволинські говірки, функціонують тверді шиплячі. Отже, опозицію твердість : м'якість піднебінних у середньоадніпрянських говірках реалізує неоднакова кількість фонемних протиставлень, що, очевидно, зумовлено неоднорідністю генетичної основи цих говірок. У типових середньоадніпрянських говірках м'якість шиплячих представлена парадигматичною структурою /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /ʃ/ перед [а] (<*е, рідше *а). У цих же говірках засвідчено словоформи зі збереженням різного ступеня палаталізації шиплячих у позиції середини слова перед різними голосними та звуком [а](<*а), перед приголосними та в кінці слів [докладніше див. 16, с. 154–155]. Така реалізація піднебінних підтверджує спостереження А. Залеського про те, що в “частині середньоадніпрянських говірок до цього часу ще не завершився процес диспалаталізації шиплячих, які вимовляються з наближенням до напівм'яких” [14, с. 160].

Диспалаталізація шиплячих пов'язана з низкою фонетичних процесів, що відбувалися в давньоруській мові: 1) занепад після них голосного [ь]; 2) зміна [е] в [о]; 3) диспалаталізація приголосних перед [е]; 4) диспалаталізація приголосних перед [и](<*и, *ы) [11, с. 311–312]. А. М. Залеський, моделюючи етапи ствердіння шиплячих у говорах української мови, вказував на таку їх черговість: 1) перед голосними переднього ряду [е] та [и]; 2) перед наступним твердим приголосним та в кінці слова; 3) перед лабіалізованими голосними заднього ряду; 4) перед голосним низького підняття [а] [13, с. 16]. З огляду на це, нам видається важливим показати, що в усіх цих позиціях у частині досліджуваних говірок шиплячі зберігають м'яку чи пом'якшену вимову: *ш^мч'е, пл'а^мточ'ок, кл'ич'ут', дружич'ки, брат'ич'ок, ш'ч'оки, кабач'к'іу (25), гар'ач'оіу, ч'авуни, кдч'ал'и, н'іч'ого, кол'а^ммарч'ич'ок, оч'ири^мтинка, со^мроч'ки, коч'ир'гу, кдганч'ик, ш'ч'ау^мл'а, бо^мч'оноч'ки, в'інч'ац'а, нач'ина^мл'ас'а, д'іу^мч'ат, ч'о, вол'о^мч'ит', вол'о^мч'ил'а, до^мч'ко, ч'орна, но^мч'у, на^мп'леч'ах, нишч'ич'ком, запл'ач'иш, ли^мж'ат', су^мш'ил'и, ш'ил'а, ш'иш'ки, ж'ні^мва (32), дир'ж'ат' (інф), зас^ммаж'ат', боршч', у^мш'ах, му^мрзоч'ки, ру^мч'ками, зм'іч'у, до^мп'рич'ал'а, трош'ки, овеч'ки, ч'ужий, д'іу^мч'ата, ш^мч'о, пл'ач'ут', ч'авун, мол'оч'ка (120), боршч', суш'ат', сл'у^мч'айно, п'іч', на^ммоч'увал'и, од'уш'увал'и, торбоч'ка, на^ммоч'ат', тоу^мч'ут', потоу^мч'у, трикутнич'ок, моч'ат', скач'увал'и (127), у^мпеч'ах, бо^мч'ки, тар'іл'о^мч'ок, ру^мч'ка, ма^мгарич'ок (167).* На цю особливість середньоадніпрянських говірок вказували й інші дослідники [4, с. 4; 18, с. 109–110; 15, с. 52; 5, с. 209–212]. Як бачимо, збереження давньої м'якості й напівм'якості в середньоадніпрянських говірках, незважаючи на тиск літературної мови й суміжних діалектів, є досить сильною тенденцією. Очевидно, її підтримують не тільки морфологічні чинники, що ґрунтуються на асоціативних зв'язках, на що вказував А. М. Залеський [14, 166], але й система середньоадніпрянського говору, у якій опозиція твердість : м'якість передньоязикових є основною, її представлено 12 парами передньоязикових зубних і піднебінних фонем, тобто 24 одиницями (/д/ : /д'/, /т/ : /т'/, /з/ : /з'/, /с/ : /с'/, /ш/ : /ш'/, /л/ : /л'/, /н/ : /н'/, /р/ : /р'/, /ц/ : /ц'/, /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/). В. К. Журавльов писав: „Одним із показників сили опозиції може бути кількість членів, кількість корелятивних пар, що належать до цієї опозиції. Очевидно, чим більше корелятивних пар, тим опозиція сильніша” [12, с. 115]. Отже, в середньоадніпрянських говірках опозицію твердість : м'якість піднебінних, яка загалом ослаблена, оскільки послідовно м'якість шиплячих виявляється переважно перед [а] (<*е), тоді як перед [а] (<*а) ці звуки тверді чи напівм'які: *л'и^мж'ат' (інф.) : л'и^мж'ат' (3 ос. мн.); ди^мр'ж'ат' (інф.) : ди^мр'ж'ат' (3 ос. мн.); мов'чат' (інф.) : мов'ч'ат' (3 ос. мн.),* підтримує опозицію твердість : м'якість передньоязикових приголосних, що включає найбільшу кількість корелятивних пар.

Збереження м'яких і пом'якшених шиплячих у різних позиціях, очевидно, є виявом опору середньоадніпрянської діалектної системи процесу диспалаталізації, епіцентром якого були говірки Полісся, зокрема протобілоруський діалектний ареал, де втрата м'якості шиплячих розпочалася ще до XI ст. Звідти вона поширилась і на поліські говори української мови, де в північній частині середньо- й східнополіських говірок переважають тверді шиплячі, за акустичними ознаками близькі до білоруських [20, с. 160]. Пізніше, приблизно в XII–XIII ст., диспалаталізація поширилась у південно-західні та південно-східні говори, хоч і не досягла їх периферії. Сила диспалаталізаційної тенденції тут уже була ослаблена, тому системи цих діалектів чинили їй опір. У середньоадніпрянських говірках цей опір підсилювався відносною відмежованістю від інших українських земель, адже територія їхніх носіїв залишалася на цей час небезпечною для проживання й на деякий час втратила суспільно-політичну активність. Життя на середньоадніпрянських землях упродовж тривалого часу проходило відособлено, що зумовлено не лише особливостями періоду феодальної роздробленості, а й відсутністю будь-якої культурної діяльності, оскільки населення цієї території боролось за виживання [див. 9, с. 122–123; 7, с. 43–50].

Свідчення пам'яток дають неповну інформацію щодо функціонування шиплячих приголосних в ареалі середньонадніпрянських говірок давньоруської мови. Ю. В. Шевельов застерігав щодо можливості фіксацій м'якості піднебінних, які в українській мові ніколи не вступали в опозицію за твердістю / м'якістю, позначення чи непозначення цієї ознаки не відіграло істотної ролі, а тому писарі не надто зважали на суто фонетичні нюанси, притаманні мовленню. Дослідник виділив кілька позицій, у яких могли позначати твердість чи м'якість піднебінних: для палаталізації піднебінних використовували після них букву **ь** на противагу букві **ѣ** та йотовані букви **ѡ**, **ю** супроти звичайних **а**, **о(у)**, але ці варіанти застосовували й без розбору [23, с. 703]. За ранньосередньоукраїнської доби (пам'ятки XV–XVII ст.) для розрізнення могли слугувати букви **і** та **и**, які позначали одиниці, що зазнали злиття в одному звукові, але першу, припускає Ю. В. Шевельов, пов'язували з м'якістю попереднього приголосного, а другу – з його твердістю, хоч менш освічені часто-густо їх плутали. Також цю рису може репрезентувати вибір **а** чи **я**, **у** чи **ю**. Однак написання **ѣ** після піднебінних у пам'ятках XV–XVI ст. не слід сприймати за свідчення їх ствердіння, бо писарі перебували під сильним білоруським впливом [22, с. 704–705].

У писемних пам'ятках з ареалу середньонадніпрянських говірок м'які шиплячі поряд із диспалаталізованими фіксував Г. П. Півторак, відзначаючи індивідуальність писарів у передачі сполук шиплячий + голосний: *кѣнижѣньникъ* (Изб., 1076: 67), *възлежѣщихъ* і *възлежѣщихъ* (Изб., 1076: 81), *разлоучѣши* і *сѣлоучѣтъ сѣа* (Изб., 1076: 91 зв.) [20, с. 160]. С. Висоцький виявив у київських графіті заміну **а** на **ѡ** та **у** на **ю** із метою пом'якшення приголосних [ж], [ш], [ч]: *душю* (№ 341), *приближѣсѡ* (№ 183), *Всѣв(о)ложѡ* (№ 317) і *Всеволожѡ* (№ 5), *Всѣволожѡ* (№ 321), *дѣѡ* (№ 146), *душѡ* (№ 146) (Висоцький, с. 185, 188). Київський літопис XII ст. найбільш чітко засвідчує збереження м'якої вимови шиплячих приголосних. Перед голосними [а], [и], [е] м'якість шиплячих спеціально не позначали (*лежашуть* 442, *держаша* 445, *тѣшашесѡ* 588, *величашѡ* 442, *хотѡща* 290), а перед [у] її послідовно репрезентує написання буквою **ю** (*надежю* 287, *суцю*, 288 (2 р.), *молѡцю* 288, *шюринѣ* 694, *шюринѡ* 694, *шюрин(о)у* 292, 685, *бывшю* 287 (2 р.), *медушю* 586, *жемчюгъ* 589, *чюдеси* 287, *пречюднѡу* 582, *молившѡсѡ* 589, *ставшю* 441, *плачѡщасѡ* 439, *лѣшѡю* 683, *Всеволодѡчю* 686, *промоучѡ* 687, *належѡцю* 291 та ін.) (Мельничук, с. 134–135). В Іпатіївському літописі (XV ст.) після шиплячих зафіксовано переважно голосні, що пом'якшують попередні приголосні: *хочю*, *надежю*, *суцю*, *наставшю*, *нашю*, *хочю*, *исходящю*, *мужю*, *вѣдѡщю*, *святополчю*, *захарѣчю*, *ярополчѡчю*, *честнѣшѡю* тощо. А. Нікольський відзначав, що в цій пам'ятці шиплячі м'які, лише в кінці Галицько-Волинського літопису вони тверді (Нікольський, с. 34–38). У пізнішому Хлебниківському списку "Повести временных лет" В. Греченко-Журавська виявила лише м'який [ч'] – *игоревичю*, *чюди(и)*, *чюжѡи*, інші шиплячі уже передано з твердою вимовою: після них ідуть літери **а**, **оу** (Греч.-Журав., с. 133–135). У пізніших пам'ятках дослідники м'яких шиплячих не фіксують, що, очевидно, зумовлено уже усталеним на той час ствердінням шиплячих, яке стало нормою староукраїнської мови, а згодом нової української літературної мови.

Отже, збереження м'яких шиплячих приголосних, яке є однією з типових рис середньонадніпрянського діалекту, засвідчує архаїчність його системи. Виявлене структурне й територіальне варіювання парадигматичного складу піднебінних фонем у середньонадніпрянських говірках відображає специфіку їхнього розвитку, зумовлену неоднорідністю генетичної основи. Парадигматична структура піднебінних /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /У/ перед [а] (<*е, рідше *а), характерна для говірок центральної та північної зон досліджуваного діалектного континууму, є найближчою до мікроструктури шиплячих давньоруської фонологічної системи. На периферії середньонадніпрянського ареалу засвідчено інший склад піднебінних, особливості їхньої реалізації, які репрезентують різні ступені їх ствердіння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 1984.
2. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 2001.
3. Бескровный А. К диалектологии слобожанских говоров / А. Бескровный // Язык и литература. – Л., 1927. – С. 132–133.
4. Богородицький В. А. Диалектологические заметки. III. Говор села Сушки Золотоношского уѣзда Полтавской губернии / В. А. Богородицький. – Казань, 1901. – 9 с.
5. Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність / І. О. Варченко. – К., 1963. – 250 с.

6. Ващенко В. С. Полтавські говори / В. С. Ващенко. – Харків, 1957. – 538 с.
7. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) / М. Владимирский-Буданов // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1890. – Т. 2. – Ч. 7. – С. 1–120.
8. Гнедыч П. А. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. – Вып. 1. / П. А. Гнедыч. – Полтава, 1915. – С. IV–X.
9. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – Ретопринт. вид. / М. С. Грушевський – К. : Золоті ворота – ДТК УРСР – Радуга, 1990. – 524 с.
10. Дорошкевич О. Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок Переяславського повіту на Полтавщині / О. Дорошкевич // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. – К., 1915. – С. 101–122.
11. Жовтобрюх М. А. Історія української літературної мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.
12. Журавлев В. К. К понятию «силы» фонологической оппозиции / В. К. Журавлев // Фонетика. Фонология. Грамматика / Отв. ред. Ф. П. Филин. – М. : Наука, 1971. – С. 114–124.
13. Залеський А. М. Реконструкція послідовності етапів ствердіння шиплячих в українській мові / А. М. Залеський // Українське мовознавство : збірник наукових праць. – К. : Вища школа, 1985. – Вип. 13. – С. 10–17.
14. Залесский А. Н. Специфика диспалатализации шипящих в юго-восточном наречии украинского языка / А. Н. Залесский // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. – 1982. – М., 1985. – С. 152–176.
15. Лисенко П. С. Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини / П. С. Лисенко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 9. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 45–54.
16. Мартинова Г. І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія / Г. І. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 367 с.
17. Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины / К. П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 7. – Спб, 1872. – С. 453–512.
18. Могила А. П. Говірки західної Черкащини у складі полтавсько-київського діалекту : дис.... канд. філол. наук / А. П. Могила – К., 1956. – 298 с.
19. Новицкий И. П. Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России, по пунктам которой записаны помещаемые ниже материалы // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 7. – Спб, 1872. – С. 527–585.
20. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К. : Наук. думка, 1988. – 278 с.
21. Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. – К. : Вид-во АН УРСР. – 1949. – 119 с.
22. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М. : Наука, 1982. – 590 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Висоцький – Висоцький С. О. Київська писемна школа XI–XII ст. / С. О. Висоцький – Л.; К.; Нью-Йорк, 1998. – 247 с.

Греч.-Журав. – Греченко-Журавская В. М. Хлебниковский список Ипатьевской летописи „Повести временных лет” в сравнении с древнерусским протографом (южнославянские и староукраинские наслоения) / В. М. Греченко-Журавская : дис.... канд. філол. наук : 10.02.02 / Днепропетровский государственный университет. – Днепропетровск, 1996. – 158 с.).

Мельничук – Мельничук А. С. О языке Киевской летописи XII века / А. С. Мельничук // Доп. / IX Міжнар. з'їзд славистів : Слов'янське мовознавство. – К., 1983. – С. 121–135.

Никольский – Никольский А. А. О языке Ипатьевской летописи. Введение // Русский филологический вестник. – 1899. – Кн. 1–2. – Т. XLI. – С. 238–278 (відбиток).

Hanna Martynova

Hard/soft articulation of the palatal phonemes in the mid-upper-Dnieper dialects in the perspective of their genesis

The article considers the peculiarities of functioning and spreading of paradigmatic structures of the palatal phonemes in the mid-upper-Dnieper and adjacent to them dialects, historical background of this feature, its written sources in the perspective of their genesis.

Key words: palatal phonemes, hard/soft articulation, genesis, paradigmatic structure.